

HET LAND WAAR LIUDGER VOET AAN WAL ZETTE

Kees Meinardi

In dit artikel wordt nagegaan hoe de provincie Groningen eruit zag in de tijd toen een begin werd gemaakt met de verkaveling. Dat zal omstreeks de 7e of 8e eeuw na Chr. zijn geweest. Daarvoor is het gebied een paar eeuwen vrijwel onbewoond en waarschijnlijk ook onbewoonbaar geweest. Dit ligt voor een groot deel aan de natuurlijke omstandigheden. Na een regressieve periode (tijd waarin de zee zich terug trekt) in de Romeinse tijd, volgt een transgressieve periode (tijd waarin de zee opdringt) van 250 na Chr. tot 600 na Chr. In die laatste tijd zijn behalve wadafzettingen ook over grote delen van Groningen brakwater kleien afgezet. Dit betekent dat die gebieden waarschijnlijk veel te lijden hebben gehad van rivieroverstromingen. Vloedwater teisterde de kust en het binnenland was een nat en drassig gebied. In de 7e en 8e eeuw trekt de zee zich echter terug en worden grote delen van Groningen weer bewoonbaar. Daarna is er sprake van ononderbroken bewoning, met het bijbehorende gebruik van de grond voor landbouw.

Om een beeld te krijgen van het landschap in de 7e en 8e eeuw, is gebruik gemaakt van twee soorten gegevens. In de eerste plaats zijn dit bekende historische berichten; het begin daarvan valt samen met de komst van het Christendom rond het jaar 800. Ten tweede zijn dit de huidige kennis van de geologische en bodemkundige opbouw van de grond en topografische kaarten. Beide terreinen zitten vol valkuilen. De teksten zijn schaars uit die tijd en vaak voor meerdere uitleg vatbaar. Geologische, bodemkundige en topografische gegevens zijn het gevolg van een continue ontwikkeling, waaruit de toestand op één moment niet altijd duidelijk blijkt. Beide soorten informatie moeten echter met

elkaar kloppen; ze komen uit het ene Groninger landschap dat eens heeft bestaan.

De oudste tekst over Groningen

D.P. Blok (1) heeft de oudste tekst gepubliceerd, die aanwijsbaar over Groningen gaat. Het is een bericht over een schenking door een zekere Gotricus aan het klooster Echternach in de jaren 786-787. In het Nederlands vertaald luidt de tekst: *'...mijn goederen aan de overzijde van de rivier de Lauvichi, in de gouw Hugumarchi in het dorp dat Chinicwirde genoemd wordt en in een andere plaats, in de gouw Midochi in de plaats die men Urva noemt vier roeden, zoals men gewoon is hen te noemen en in de derde plaats die Thelingi genoemd wordt.'*

In de tekst geeft de schrijver, een monnik van Echternach, een aantal aardrijkskundige aanduidingen:

De Lauvichi is de Lauwers, de huidige grensrivier tussen Groningen en Friesland. Tot kort voor 786 was de Lauwers ook grensrivier geweest, nl. tussen het in 734 onderworpen Friesland en het oostelijk gebied dat omstreeks 785 bij het Frankische rijk ging behoren. De schrijver noemt de

Saaksum, een kerkdorp op een wierde in Humsterland

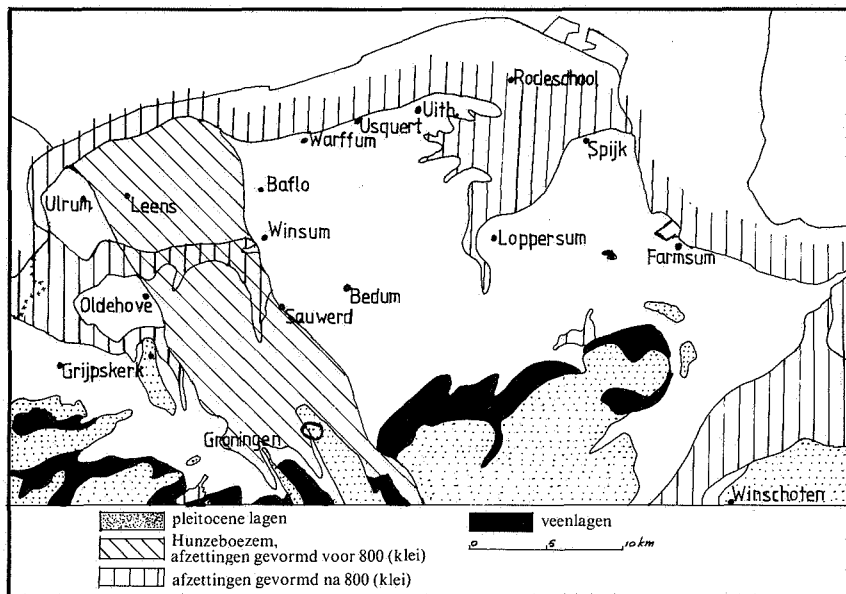
Lauwers een rivier. Dit zou betekenen dat de Lauwerszee toen nog geen duidelijke zee was. Dit kan kloppen met het geologische gegeven dat de latere Lauwerszee is gevuld met afzettingen uit een periode (kaart 1), die na 800 valt. In 786 kan de Lauwers dus inderdaad een rivier zijn geweest die zelfs misschien nog verder dan nu door land stroomde. Overigens zullen Lauvichi en de huidige Lauwers ook niet precies dezelfde loop gehad hebben.

Hugumarchi is Humsterland. Blijkbaar vormde Humsterland in 786 een gouw, dat wil zeggen een begrensd landstreek. In die gouw lag in kultuur gebracht land (de goederen van Gotricus).

Chinicwirde moet Kenwerd zijn. Blok denkt dat de naam koningswierde betekent. De grote wierde Kenwerd zou dan een zetel van Friese koningen zijn geweest.

Midochi komt overeen met Middag, dat in die tijd dus naast Humsterland een afzonderlijke gouw vormde. Middag is een oud zeekleigebied met vele kleine en grotere wierden. In de naam zit het woord oog, dat eiland betekent. Vermoedelijk zijn de grenzen van Middag ongeveer dezelfde gebleven. In het westen is dat de waterloop waarlangs vroeger het water van Eelder- en Peizerdiep naar zee stroomde. Dit water, dat Oude

Kaart 1 Vereenvoudigde geologische kaart

Tocht heet, en nu onaanzienlijk is, zal dus omstreeks 800 van meer betekenis zijn geweest. De oostgrens van Middag is de benedenloop van Drentse A en Hunze. Bij Aduard liggen oost- en westgrens van Middag betrekkelijk dicht bij elkaar. Het tussengelegen drasse gebied is wellicht de zuidgrens van Middag geweest. Op de bodemkaart (9) staat zelfs een voormalige waterloop tussen Aduard en de Hunze aangegeven.

Het is niet bekend welke plaatsen bedoeld zijn met Urva en Thelingi. Dat Thelingi een foute overschrijving van Thesinge zou zijn, zoals Blok aangeeft, is onwaarschijnlijk. Thesinge ligt in het laatst ontgonnen deel van

het centrale woldgebied van Groningen en zal in 800 nog niet hebben bestaan.

De zending van Liudger

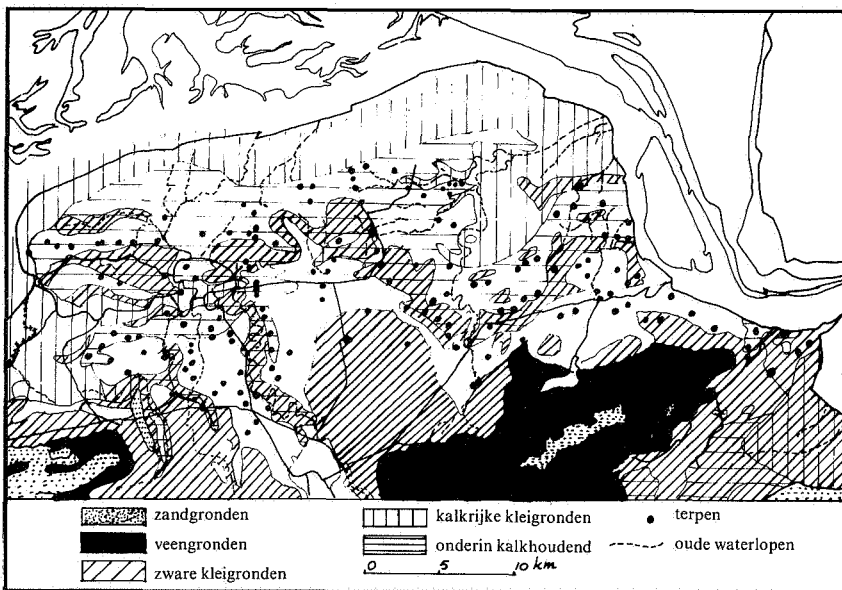
In 783 versloeg Karel de Grote de Saksische aanvoerder Widukind definitief in de slag aan de Hase bij Osnabrück. De grens van het Frankische rijk kwam bij de Weser te liggen. Groningen viel er dus binnen. Spoedig daarna, in 786, gaf Karel de Grote opdracht aan de Friese priester Liudger om het gebied ten oosten van de Lauwers te kerstenen. Het leven van Liudger is omstreeks 850 beschreven door zijn oomzegger Altrifridus. In deze levensbeschrijving staan slechts weinig gegevens over de provincie Groningen. Van groot belang is echter de opdracht die Karel de Grote aan Liudger gaf, waarin zijn missiege-

bied omschreven werd.

De opdracht van Karel de Grote

De opdracht aan Liudger luidde om zending te bedrijven in zes landstrekken, namelijk in de gouwen Hugmerchi, Hunusga, Fivilga, Emisga, Federitga en het eiland Bant. Hierin zijn te herkennen Humsterland, Hunsingo, Fivelingo en de Oostfriese gebieden Eemsgo en Federigo. Alleen van het eiland Bant is thans vrijwel elk spoor verdwenen. Op oude kaarten wordt echter tussen de Oost-Friese kust en het eiland Juist een eiland Bant aangegeven. Nu nog ligt daar op het wad de Bants Balje (balg). Het vroegere eiland Bant ten noorden van Oostmahorn wordt niet bedoeld. Overigens zal het niet zo zijn dat de in de opdracht genoemde gebieden dezelfde zijn als de tegenwoordige streken met vergelijkbare naam. Als we namelijk aannemen - wat helemaal niet zeker is - dat het missiegebied van Liudger in het westen overeenkomt met het Groninger deel van het bisdom Munster, dan omvat het veel meer dan het tegenwoordige Humsterland, Hunsingo en Fivelingo. Tot het bisdom Groningen, met uitzondering van de stad Groningen en omgeving en Westerwolde. Welke gebieden hadden Karel de Grote en zijn adviseurs op het oog, toen zij Liudger zijn opdracht gaven?

De opdracht noemt speciaal de zeeleigebieden (kaart 2) waarin veel werden voorkomen. De meer binnenlands gelegen streken met veengrond en zonder werden blijven ongenoemd. De reden zal zijn geweest dat dit land dunbevolkt en slecht bekend was in die tijd. Echter ook niet alle zeeleigebieden met werden worden genoemd. Welke dat zijn, wordt duidelijk als we de wel genoemde gebieden proberen nader te omschrijven.

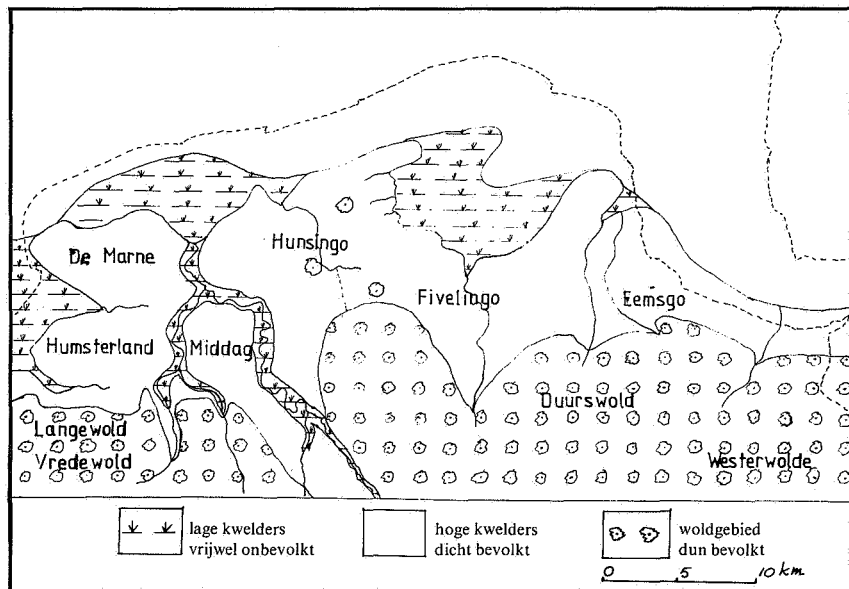
Kaart 2 Vereenvoudigde bodemkaart

Hugmerchi kwam al ter sprake in de schenkingsakte aan Echternach. De westgrens bleek toen de Lauwers te zijn. De noordgrens is waarschijnlijk een laag kweldergebied geweest waar nu het Reitdiep ligt. Ook de oostgrens volgt uit de akte van 786-787, dit is namelijk de westgrens van Middag. Deze grens was vermoedelijk de toenmalige benedenloop van het Peizer- en Eelderdiep. De zuidgrens is waarschijnlijk veel later bepaald. Dit is de huidige provinciegrens, in het toen woeste gebied tussen de gaasten van Vredewold en het Drentse zandgebied. *Hunusga* mogen we misschien opvatten als de gouw aan de mond van de Hunze. Zo beschouwd, zou Hunusga dan het gebied

zijn dat afwatert op de benedenloop van de Hunze. De zuidgrens is daarbij opnieuw het Drentse zandgebied met de stad Groningen als noordelijkste punt. Middag zal in deze zijn het zuidwestelijk deel van Hunusga zijn geweest. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat dit gebied heel vroeger bij Hunsingo heeft behoord. Middag wordt bijvoorbeeld als onderdeel van Hunsingo genoemd in de Hunsingoër keuren van 1252. Hetzelfde geldt voor de Marne. De Marne zou het noordwestelijk deel van Hunsingo kunnen zijn geweest, hoewel voor de Marne slechts gedeeltelijk gold dat het op de Hunze afwaterde. Het oostelijk deel van Hunusga is in deze opvatting de terpenrij van Adorp tot Baflor/Rasquert. De oostgrens lag in het centrale woldgebied van de provincie

Groningen rond Bedum.

Fivilga zal, op dezelfde manier, het gebied zijn geweest dat afwaterde op de Fivel. De Fivel volgde misschien de waterloop die op kaart 2 is aangegeven. Het westelijk deel van *Fivilga* was dan in het noorden de terpenrij Westerwijtwerd-Usquert en in het zuiden de rij terpen tussen Ten Post en Westerwijtwerd. Als er in het westen al van een grens sprake was, dan lag die weer in het centrale woldgebied. In het zuiden lag de grens in het veenmoeras van wat later de Veenkoloniën zou gaan heten. Met de oostgrens van *Fivilga* ligt de zaak minder duidelijk. Langs Appingedam en Holwierde liepen (en lopen nu nog) de Grote en de Kleine Heekt, waarop het omliggende gebied afwaterde. Het is dubieus of de Heekt als een zijrivier van de Fivel opgevat mag worden; eerder is de Heekt een zelfstandige, op de scheiding van Fivel en Eems afwaterende kleine rivier. De verder naar het zuidoosten gelegen gebieden waterden zelfs beslist niet af op de oorspronkelijke Fivel. Dit gebied blijkt later wel bij Fivelingo te horen, Appingedam werd zelfs de hoofdplaats van Fivelingo. Toen was de afwaterende functie van de Fivel al overgenomen door het Damsterdiep. In 800 lag de situatie echter nog anders. Een oplossing voor dit probleem zou zijn om het gebied ten zuidoosten van Appingedam tot Emisga te rekenen met de Heekt als grens tussen Emisga en *Fivilga*. *Emisga* hoeft niet hetzelfde te zijn als *Eemsgo*, de streek rond Emden. Ook van Hunsingo en Fivelingo is bekend dat de grenzen in de loop der tijden zijn verlegd, afhankelijk van de afwateringssituatie. Evenals bij Hunusga en *Fivilga* bedoelde Karel de Grote met Emisga misschien het zeekleigebied aan weerszijden van de Eems. Het hele zuidoostelijke zeekleigebied van Groningen

Kaart 3 *Landschappen rond het jaar 800*

zou dan onder Emisga horen. Argumenten voor een dergelijke opvatting zijn:

- 1 De overeenstemming tussen de gebieden van de opdracht en het Groningse deel van het bisdom Munster; er blijven, wat betreft de zeekleigebieden, geen witte vlekken op de kaart over.
- 2 Rond 800 zal de benedenloop van de Eems waarschijnlijk meer op een rivier hebben geleken, misschien iets breder dan stroomopwaarts door de invloed van het getij, maar toch niet zo breed als nu. De beneden-Eems is pas later een zeearm geworden, vooral nadat de Dollard was ontstaan.
- 3 Met Hunsingo is iets vergelijkbaars gebeurd. Nadat het Reitdiep het karakter van

een zeearm had gekregen - omstreeks de dertiende eeuw - werd Middag niet langer tot Hunsingo gerekend.

Kenmerk, de drie overgebleven boerderijen aan de oostzijde

Middag en Humsterland vormden daarna delen van Westerkwartier. Alleen het gebied op de rechteroever dat op het Reitdiep afwaterde, heette verder Hunsingo.

Landschap rond 800

Het landschap bestond toen uit een aantal opeenvolgende zones met duidelijk verschillende kenmerken, maar wel geleidelijk in elkaar overgaand. Het noorden, waar nu de Waddensee ligt, was toen ook wad. Dit wad grensde aan lage kwelders die nog regelmatig overstroonden, maar die al wel begroeid waren met een zeekraalvegetatie en op de nog wat hogere delen met kweldergras. Nog verder landinwaarts gingen de hoge kwelders overheersen, begroeid met een ronde rusvegetatie (2). In deze hoge kwelders lagen geulen en prielen, zoals nu de slenken op Schiermonnikoog en de Bosplaat. De grootste slenken lagen in het verlengde van riviertjes die uit het zuiden kwamen. Deze hadden vaak een breed en slijkkig winterbed, dat waarschijnlijk in natte tijden geheel met water gevuld was. Langs de randen van de slenken en ook langs de randen van verlaten beddingen waren hoge stroomruggen gevormd. Hierop woonden de mensen; zijzelf, of hun voorouders, hadden wierden opgeworpen en ze maakten gebruik van

eerder aangelegde, verlaten wierden. Hun land was de hoge kwelder, met bouwgrond op de hoge delen (de valgen) en vooral veel - waarschijnlijk niet verdeelde - weide op de rest van de hoge kwelder.

Ten zuiden van de hoge kwelders lagen de wolden, voornamelijk drassig land, groten-deels bedekt met een moerasbos van elzen en berken. Vooral de wolden op kleigronden waren nat; nog meer naar het zuiden lagen hogere zandruggen waar waarschijnlijk een iets droger type bos groeide, met berken en eiken. Beide soorten wold waren vermoedelijk dun bevolkt. In het westen ging het zandige wold geleidelijk over in het er sterk op lijkende Drentse landschap; in het oosten lag een uitgestrekt hoogveengebied, nu zijn dit de Veenkoloniën.

De grenzen tussen wad, kwelders en wolden volgen min of meer uit de kaarten 1 en 2. De grens tussen wad en kwelder zal in het noorden ongeveer samenvallen met de grens van de kalkrijke, na 800 gevormde afzettingen. De Lauwerszee in zijn grootste uitgebreidheid (zie kaart 1 en 2) was er nog niet. Toch zullen er in 800 waarschijnlijk wel uitgestrekte lage kwelders langs de Lauwers en het latere Reitdiep hebben gelegen. De brede Hunzemonding ten noorden van Eenrum, niet beschermd door hogere wallen, zal vermoedelijk bestaan uit lagere kwelders. In dat gebied liggen praktisch geen wierden. Hetzelfde geldt voor de Fivelboezem, waar alleen langs de rand wat lage en kleine wierden liggen. Naar mijn idee heeft een groot deel van het gebied uit lage kwelders bestaan, met inbegrip van het met jongere afzettingen bedekte gebied.

Ook langs de monding van de Heekt zullen lage kweldergebieden hebben gelegen. Vermoedelijk zijn langs de Eems lage en, waar

nu de Dollard ligt, ook hoge kwelders verdwenen na het ontstaan van de Dollard, dus na 800.

De noordelijke rand van de wolden valt waarschijnlijk samen met het gebied waar nu zware kalkarme klei aan de oppervlakte ligt. Van west naar oost is de topografische kaart van dit gebied bezaaid met woldnamen: Langewold, Noordwolde, Garmerwolde, Schildwolde, Woldendorp en Finsterwolde zijn voorbeelden.

Hiermee is ook de zuidgrens van het gebied met hoge kwelders min of meer vastgesteld - mogelijk lag er tussen hoge kwelders en wolden nog een overgangsgebied met laag en drassig weiland, de meden. Namen met 'Meden' erin komen veel voor in een gordel tussen hoge kwelders en wolden. De ligging van de voornaamste slenken in het gebied met hoge kwelders staat op kaart 2. Van west naar oost zijn dit: de Lauwers, de benedenloop van Eelder- en Peizerdiep, de Hunze, de Oude Weer, de Fivel, Kleine en Grote Heekt, misschien het Termunterzijldiep en de Tjamme. Op kaart 3 zijn alle voorgaande veronderstellingen in kaart gebracht.

Menkeweer, een voormalig kerkdorp

Bevolking

Slicher van Bath geeft een schatting voor de grootte van de bevolking in Groningen in het jaar 900:

Westerkwartier 1500 inwoners; Hunsingo 5400 inwoners; Fivelingo 4200 inwoners; Oldambt, Westerwolde, Reiderland, Gorecht 1400 inwoners; geheel Groningen dus 12.500 inwoners.

De schattingen van Slicher van Bath lijken mij te hoog. Hij overschat waarschijnlijk de bewoning van de wierden. De voornaamste reden om van de schatting af te wijken ligt in het landschapsbeeld zoals op kaart 3 is weergegeven. De daar aangegeven landschappen kunnen namelijk ook gezien worden als mogelijkheden om een meer of minder grote bevolkingsdichtheid te voeden (op basis van extensieve veeteelt als hoofdmiddel van bestaan). Een dergelijke benadering is ook door Slicher van Bath uitgevoerd; nu echter met naar mijn mening te groot genomen gebieden. Aansluitend aan zijn getallen heb ik aangenomen:

- Op wad en lage kwelders woonden geen mensen
- Op de hoge kwelders woonden gemiddeld 10 mensen per km²
- In de droge wolden op zandgronden

Landstreek	Oppervlakte (inw./km ²) (km ²)	Dichtheid (inw./km ²)	Bevolking (inw.)	Aantal kerkdorpen (afgerond) (4)	gemiddelde bevolking (inw.)
Westerwolde	260	3	780	10	78
Veenkoloniën	300	0	0	—	—
Centrale en oostelijke wolden	590	1	590	25	24
Groningen/Gorecht/Hondsrug	70	5	350	5	70
Westelijke Wolden	240	3	720	20	36
Hoge kwelders	410	10	4100	75	55
Gehele provincie Groningen (zonder lage kwelders)	1870	3,5	6540		

Tabel 1. De grootte van de bevolking in het jaar 800.

woonden gemiddeld 3 mensen per km²
 - In de natte wolden (op kleigrond en laagveen) woonde gemiddeld 1 mens per km²
 - In de hoogveengebieden woonden geen mensen.

Deze getallen vermenigvuldigd met de grootte van de gebieden geven tabel 1 als resultaat.

Het totaal van de bevolking dat uit tabel 1 volgt, is bijna de helft kleiner dan de schatting van Slicher van Bath. Het verschil zit vooral in de verschillende bevolkingdichtheden van de natte wolden. Slicher van Bath rekent ze tot Hunsingo en Fivelingo en daarmee krijgen ze een dichte bevolking; ik denk dat ze rond 800 vrijwel onbewoond waren.

De gemiddelde grootte van de latere kerkgemeenten op de hoge kwelders bedroeg 55 mensen (ongeveer 10 huishoudingen). Halbertsma geeft aan dat in dit gebied naast de 75 kerkdorpen op wierden nog een kleine 100 andere benoemde wierden (en ongeveer 60 onbenoemde) liggen. Een gemiddelde

verdeling zou kunnen zijn dat in de latere kerkdorpen 8 huishoudingen (40 tot 50 mensen) woonden en op de benoemde wierden 2 huishoudingen (ongeveer 10 mensen). Dit is echter een gemiddelde met waarschijnlijk grote afwijkingen naar grotere en kleinere aantallen. Neem bijv. Humsterland; hier woonden volgens kaart 3 wellicht 500 tot 600 mensen. Toch liggen er maar 3 kerkdorpen op wierden (Kenwerd-Oldenhove meegerekend). Dit zou inhouden dat op de andere 10 benoemde wierden 20 tot 30 mensen hebben gewoond, wat uiteraard best

De voormalige Fivel nabij Garsthuizen

mogelijk is. In Hunsingo zullen kerkdorpen als Ranum en Menkeweer waarschijnlijk altijd al kleiner zijn geweest dan Bafto en Winsum, die rond 800 misschien al meer dan 100 inwoners hadden.

Literatuur

- 1 Blok D.P. (1959). De oudste oorkonde over Groningerland, Driemaand. bl.11: 20-22
- 2 Boersma J.W. e.a. (1972) Terpen, mens en milieu, Triangelreeks
- 3 Halbertsma H. (1963) Terpen tussen Vlie en Eems. Atlas en tekst, J.B. Wolters. Groningen
- 4 Joosting J.G.C. (1921) De bisdommen Munster en Osnabrück. In: Geschiedk. Atlas, 's Gravenhage.
- 5 Roeleveld W. (1974) The Groningen coastal area, Proefschrift V.U. Amsterdam.
- 6 Rijks Geologische Dienst (1977) Geologisch onderzoek van het Nederlandse Waddengebied, Haarlem.
- 7 Slicher van Bath B. (1977) Middeleeuwse wetvaart in de Friese gewesten van 900 tot 1500, In: Geschiedenis: theorie en praktijk, Aula 625
- 8 Smet A.H.de (1965) De bodem van Groningen, Stiboka, Wageningen.
- 9 Stiboka (1977) Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, blad 7 west.